

HANDREIKING

Visie en beleid Gezonde relaties & seksualiteit

in het voortgezet onderwijs

Inhoud

1. Inleiding	3
2. Visie	5
3. Gezonde relaties & seksualiteit aan de hand van de Gezonde School-pijlers	8
3.1 Educatie	8
3.2 Signaleren	9
3.3 Fysieke en sociale omgeving	12
3.4 Beleid	13
4. Ouders en school	16
5. Gedragscode en gedragsregels	18
6. Borging, implementatie en evaluatie	19
 Werkdocument	 20
Visie en beleid Gezonde relaties & seksualiteit in het voortgezet onderwijs	20
Inleiding	21
stap 1. Visie ontwikkelen	26
stap 2. Uitvoering educatie en beleid	31
stap 3: Signaleren	34
stap 4: Fysieke en sociale omgeving	36
stap 5: Schoolbeleid	38
stap 6: Borging, implementatie en evaluatie	45
 Bronnen	 46

1. Inleiding

Dit beleidsplan dient ter inspiratie en als voorbeeld voor het ontwikkelen van visie en beleid op het gebied van Gezonde relaties & seksualiteit in het voortgezet onderwijs (wat we vanaf hier 'school' zullen noemen). We bedoelen hiermee dat de school structureel werkt aan relationele & seksuele vorming, seksuele integriteit en sociale veiligheid. Daarbij komen alle thema's die daarbij horen met erkende lesmethodes in de onder- en bovenbouw aan bod door middel van een doorlopende leerlijn. Hierbij is oog voor alle betrokkenen. **Docenten, directie en ondersteunend personeel** spelen een cruciale rol bij zowel het opstellen en implementeren, als het uitvoeren en evalueren van visie en beleid. **Leerlingen** zijn op de hoogte van de afgesproken gedragsregels. **Ouders, verzorgers en primaire opvoeders** (hierna te noemen 'ouders') zijn zowel bij kennismaking met de school als tijdens de hele periode waarin hun kinderen naar de school gaan op de hoogte van de visie en het beleid.

Het is essentieel dat de school een schoolbrede visie heeft op sociale veiligheid, inclusief structurele relationele & seksuele vorming. Dit zorgt ervoor dat leerlingen zich in alle opzichten goed kunnen ontwikkelen en draagt bij aan de preventie van seksueel grensoverschrijdend en risicogedrag. Op basis van de visie kan de school goed werkend en geborgd beleid ontwikkelen, met duidelijke doelen, activiteiten, rollen en verantwoordelijkheden.

Overal in de samenleving doen zich situaties voor rondom relaties en seksualiteit. Dit geldt ook voor school. Onderwijsprofessionals krijgen te maken met situaties en vragen rondom dit thema: van lessen relationele & seksuele vorming of een onverwachte vraag in de klas, tot duidelijke regels over seksueel grensoverschrijdend gedrag en het creëren van een veilige schoolomgeving waarin iedereen zichzelf kan zijn. Helder en expliciet beleid over relaties en seksualiteit draagt bij aan een gezond en veilig schoolklimaat voor iedereen.

Sinds eind 2012 zijn middelbare scholen verplicht in de onderbouw aandacht te besteden aan seksualiteit, diversiteit en seksuele diversiteit. Scholen hebben daarnaast de taak aandacht te besteden aan burgerschap en te zorgen voor een sociaal veilig klimaat in en om de school. Dit is vastgesteld in de kerndoelen van het onderwijs. Daarin staat dat seksuele vorming verplicht is voor het basisonderwijs, voortgezet onderwijs (onderbouw) en speciaal onderwijs. De ministeries van VWS en OCW willen hiermee seksuele dwang, seksueel grensoverschrijdend gedrag en LHBTI+-discriminatie en -uitsluiting voorkomen, en respectvol gedrag en seksuele weerbaarheid van leerlingen bevorderen.

Naast kerndoel 43 zijn ook in andere kerndoelen (zoals 34, 35, 36 en 37) aanknopingspunten te vinden voor seksuele vorming. Leerlingen moeten bijvoorbeeld voor hun eigen gezondheid en welzijn zorgen, en kennis hebben over functies van het lichaam. De benoemde kerndoelen voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs luiden als volgt:

Kerdoel 43: De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, en leert respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.

Kerdoel 34: De leerling leert hoofdzaken te begrijpen van bouw en functie van het menselijk lichaam, verbanden te leggen met het bevorderen van lichamelijke en psychische gezondheid, en daarin een eigen verantwoordelijkheid te nemen.

Kerdoel 35: De leerling leert over zorg en leert zorgen voor zichzelf, anderen en zijn omgeving, en hoe hij de veiligheid van zichzelf en anderen in verschillende leefsituaties (wonen, leren, werken, uitgaan, verkeer) positief kan beïnvloeden.

Kerdoel 36: De leerling leert betekenisvolle vragen te stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen, daarover een beargumenteerd standpunt in te nemen en te verdedigen, en daarbij respectvol met kritiek om te gaan.

Kerdoel 37: De leerling leert een eigentijds beeld van de eigen omgeving, Nederland, Europa en de wereld te gebruiken om verschijnselen en ontwikkelingen in hun omgeving te plaatsen.

Dit alles vraagt van de school een heldere schoolvisie op relationele & seksuele vorming en seksuele integriteit. Een schoolvisie die concreet is uitgewerkt in eenduidige gedragsregels, een overzichtelijke jaarplanning en adequate verwijsprotocollen. Dit alles moet duidelijk geformuleerd en inzichtelijk gemaakt worden voor alle betrokkenen: schoolmedewerkers, leerlingen, ouders en externen (zoals organisaties en media).

Visie en beleid vormen de leidraad voor pedagogisch verantwoord handelen en bieden een ruggensteun in de communicatie met ouders en externen. Het is belangrijk dat visie en beleid regelmatig geëvalueerd en bijgewerkt worden, zodat het actueel blijft en draagvlak behoudt.

Deze handreiking bestaat uit twee delen. Het eerste deel geeft informatie over visie, Gezonde School en de vier pijlers, de context van sociale veiligheid, beleid en omgang met ouders. Het tweede deel is een werkdocument met tips en tools voor het ontwikkelen van visie en beleid op structurele relationele & seksuele vorming en seksuele integriteit. In het eerste deel staan verwijzingen naar het werkdocument om er direct mee aan de slag te gaan. Dit beleidsplan is geschikt voor alle scholen.

Deze handreiking helpt je om als school een visie te formuleren en die om te zetten in beleid.

Leerlingen vinden zelf dat ze niet genoeg of geen goede relationele en seksuele vorming krijgen, die aansluit bij hun belevingswereld. Ze willen vooral graag leren over de leuke kanten van seks, wensen en grenzen, sexting en identiteit. Ook willen zij meer les in de bovenbouw, omdat er juist dan veel gebeurt in hun seksuele ontwikkeling (Cense, 2019). Daarom: veel succes en plezier bij het vormgeven van een mooie schoolvisie en structurele inbedding op jouw school!

2. Visie

Hoe werk je aan een sociaal veilige omgeving op school? Hoe creëer je een klimaat waarin leerlingen en schoolmedewerkers bewust, verantwoordelijk en respectvol omgaan met de eigen seksualiteit en gender en die van de ander? Hoe ondersteun je personeel bij onverwachte situaties die raken aan seksualiteit? En hoe zorg je daar binnen voor het structureel inbedden van relationele & seksuele vorming?

Dit begint bij een breed gedragen visie. Deze vorm je samen met alle schoolmedewerkers.

Een schoolbrede visie op relaties & seksualiteit draagt bij aan een sociaal veilige school. Het bevordert een gezonde, positieve relationele en seksuele ontwikkeling van leerlingen en draagt bij aan de preventie van seksueel grensoverschrijdend- en risicogedrag. Aan de hand van de visie kan het thema concreet worden ingebed in school in allerlei activiteiten, zoals lessen, activiteiten en situaties rondom relaties en seksualiteit. Ook schept de visie een kader voor onderwijsprofessionals waarbinnen ze kunnen handelen en waar ze op terug kunnen vallen bij zorgen of eventuele weerstand van leerlingen, ouders of collega's. Een gezamenlijk geformuleerde visie is dus een cruciale stap om te komen tot effectief en gedragen **beleid**.

In de visie staat de missie beschreven, met daarin het doel van de school op het gebied van sociale veiligheid en structurele relationele & seksuele vorming. Om deze visie handen en voeten te geven en het thema daadwerkelijk in te bedden in de school, is het belangrijk aandacht te besteden aan een aantal zaken. Door een visie gezamenlijk op te stellen wordt deze (gemakkelijker) schoolbreed gedragen. Van daaruit kunnen lessen, activiteiten en de omgang met situaties rondom relationele & seksuele vorming worden vormgegeven en uitgedragen naar ouders. Voor een gedegen visie is het belangrijk om vanaf het begin aandacht te hebben voor het gebruik van erkende lesmethodes en interventies en een doorlopende leerlijn structureel te borgen.

Handige vragen bij de ontwikkeling van een visie zijn bijvoorbeeld:

- ✦ Wat wil de school leerlingen meegeven over relaties en seksualiteit?
- ✦ Hoe kijken we als team naar dit thema?
- ✦ Welk (seksueel) gedrag vinden we ontoelaatbaar en welk gedrag willen we bevorderen?
- ✦ Hoe betrekken we de leerlingen actief? (leerlingenparticipatie)
- ✦ Wat kan hierbij de rol van de school en de ouders zijn?
- ✦ Hoe passen de thema's relaties en seksualiteit binnen de brede visie of identiteit van de school?
- ✦ Wanneer wordt de visie en het bijpassende beleid geëvalueerd?

Ook belangrijk om mee te nemen bij het formuleren van de visie is dat altijd van belang is verantwoord te handelen. Dat betekent:

- ✦ prettig en gewenst contact
- ✦ rekening houdend met grenzen van de ander
- ✦ (sociale) veiligheid
- ✦ gelijkwaardigheid en respect
- ✦ seksuele autonomie
- ✦ kinder-/mensenrechten: voortplanting en keuze van een partner
- ✦ voorkomen van grensoverschrijding

Tips en tools voor het ontwikkelen van een schoolbrede visie op het thema relaties & seksualiteit – en na het formuleren van de visie: het ontwikkelen en implementeren van beleid – zijn te vinden in het [werkdokument op pagina 38](#).

Gezonde School

Gezonde School is een programma dat onderwijsprofessionals ondersteunt bij het planmatig en integraal neerzetten van een gezonde leefstijl op scholen. Eén van de Gezonde School-thema's is Gezonde relaties & seksualiteit. Gezonde School werkt met vier pijlers die samen zorgen voor een gedegen aanpak van ieder thema. De vier pijlers zijn:

Gezondheidseducatie

Gezondheidseducatie: structureel aandacht besteden aan relationele & seksuele vorming in een doorlopende leerlijn in onder- en bovenbouw, deskundigheidsbevordering van onderwijsprofessionals en activiteiten die kennis en vaardigheden vergroten om op een positieve en inclusieve manier om te kunnen gaan met situaties rondom relaties en seksualiteit. Tot slot hoort bij gezondheidseducatie het informeren van ouders over en het betrekken van leerlingen bij relationele & seksuele vorming.

Signalering

Potentiële problemen herkennen en adequaat handelen, weten wanneer en naar wie door te verwijzen en passende hulp bieden bij incidenten.

Schoolomgeving

Stimuleren van gezond gedrag door gezondheidsbevorderende inrichting van de fysieke (veilige, open ruimtes; gratis menstruatieproducten beschikbaar; genderneutrale toiletten en kleedruimtes) en sociale omgeving (duidelijke afspraken over gewenst/ongewenst gedrag; heldere regels over het waarborgen van een inclusieve, veilige cultuur; voorbeeldgedrag door schoolmedewerkers; aanstellen van opgeleide vertrouwenspersonen, die beschikbaar zijn voor leerlingen bij vragen over seksualiteit).

Beleid

Schoolvisie, afspraken en regels rondom gezondheidsbevorderende maatregelen op het gebied van relaties en seksualiteit vastleggen in het schoolbeleid, het schoolplan en de schoolgids. Tevens de lessen, (bij)scholing en activiteiten op dit gebied vastleggen. Daarnaast gaat het hier om de gedragsregels voor leerlingen en de gedragscode voor medewerkers ter voorkoming van seksueel grensoverschrijdend gedrag, de handhaving daarvan en de evaluatie.

Voor een succesvolle aanpak is het noodzakelijk aandacht te besteden aan alle vier de Gezonde School-pijlers. In het volgende hoofdstuk wordt per pijler uiteengezet hoe de school dit in de praktijk kan vormgeven en in beleid vatten, zodat het thema Gezonde relaties & seksualiteit op school duurzaam en integraal wordt vormgegeven.

3. Gezonde relaties & seksualiteit aan de hand van de Gezonde School-pijlers

3.1 Educatie

Belangrijk bij het werken aan gezonde relaties & seksualiteit is dat er structureel aandacht is voor relationele & seksuele vorming. Dit betekent dat door middel van een doorlopende leerlijn in de onder- en bovenbouw, met erkende lesmaterialen, alle thema's aan bod komen (puberteit en lichamelijke ontwikkeling, seksueel plezier, seksuele weerbaarheid en grensoverschrijding, seksuele diversiteit en genderdiversiteit, en het voorkomen van soa's en onbedoelde zwangerschap). Indien één of meerdere erkende lesmethoden (zie onder) worden gebruikt, in een doorlopende leerlijn waarbij alle thema's aan bod komen, spreken we van 'complete' seksuele vorming. Complete relationele & seksuele vorming heeft altijd de voorkeur omdat dit optimaal bijdraagt aan seksuele gezondheid van jongeren. Alleen bij structurele relationele & seksuele vorming met gebruik van een erkende lesmethode kan het vignet Gezonde School worden aangevraagd. Je vind meer informatie over [het vignet 'Gezonde School'](#) op pagina 22.

Gezondheidseducatie relaties en seksualiteit

Educatie op het gebied van gezonde relaties & seksualiteit is voor zowel leerlingen als onderwijsprofessionals van belang. Voor onderwijsprofessionals is het belangrijk om te werken aan en te oefenen met pedagogisch vakmanschap met betrekking tot seksuele integriteit. Hieronder een overzicht van erkende lespakketten, interventies en verwijzingen voor deskundigheidsbevordering.

Voor (gebruik met) leerlingen:

- ✦ Erkende lespakketten, te vinden in de Overzichtskaarten op [SeksueleVorming.nl](#)
- ✦ Gastlessen, zie onder meer: Gastdocenten en trainers - [Seksuelevorming.nl](#)

Deze pool biedt een overzicht van trainers en gastdocenten op het thema relaties en seksualiteit. De pool bestaat uit trainers en gastdocenten op het gebied van relaties en seksualiteit. Ben je als school op zoek naar een training of gastles? Raadpleeg dan bij voorkeur eerst de GGD in je regio. Noot: De website [seksuelevorming.nl](#) biedt een overzicht en is niet verantwoordelijk voor de inhoud van de trainingen en gastlessen. Scholen worden na afloop gevraagd om evaluaties in te vullen, die worden gedeeld met trainers en gastdocenten.

Voor onderwijsprofessionals:

- ✦ Voor deskundigheidsbevordering en bijscholing is een groot scala beschikbaar aan teamtrainingen, webinars, e-learnings en advisering. Je kunt hiervoor onder meer terecht bij je regionale GGD en via Seksuele vorming - Informatie voor onderwijsprofessionals Training & advies - [Seksuelevorming.nl](#)

3.2 Signaleren

Bij signaleren gaat het om het in kaart brengen en houden van de relationele en seksuele gezondheid van leerlingen op school. Wat gaat er goed, wat verdient aandacht en waar moet actie op worden ondernomen? Weten onderwijsprofessionals waar zij heen kunnen bij (vermoedens van) problemen? Hoe kunnen zij leerlingen en ouders begeleiden en is het helder wanneer en naar wie doorverwezen kan worden? Op een school waar de signaleringsstructuur rondom relaties en seksualiteit goed geregeld is, is het duidelijk welke stappen gezet kunnen worden en wie wanneer in actie komt.

Bij het maken van beleid over relaties en seksualiteit is het van belang te weten wat seksueel ongewenst gedrag behelst. Daarnaast is het ook van groot belang dat het onderwijspersoneel weet wat onder seksueel gewenst gedrag valt, op die manier is het mogelijk om integer en passend gedrag te bevestigen. Hieronder worden verschillende termen rond seksueel ongewenst gedrag uitgelegd.

- ✦ **Seksueel grensoverschrijdend gedrag** is gedrag waardoor seksuele grenzen worden overschreden: dat kan gaan van iemand die te dichtbij staat tot aanranding of verkrachting.
- ✦ **Seksueel geweld** omvat alle seksuele handelingen die iemand gedwongen moet uitvoeren, ondergaan of zien. Hieronder valt aanranding (ongewenst seksueel aangeraakt worden of gedwongen worden geslachtsdelen van een ander aan te raken), verkrachting (seksueel binnendringen van het lichaam onder dwang) en seksueel misbruik. Andere termen voor seksueel geweld zijn seksuele mishandeling of seks onder dwang.
- ✦ Bij **seksueel misbruik** maakt de pleger misbruik van het leeftijds- en/of machtsverschil, zoals een volwassene die seksuele handelingen met een minderjarige pleegt, een hulpverlener met een cliënt of een docent met een leerling. Seksueel misbruik van minderjarigen is seksueel contact tegen de wil van het kind of als het kind dit niet kan weigeren. Daders zetten het kind emotioneel onder druk, dwingen het kind tot seksuele handelingen en/of zorgen door hun overwicht dat het kind geen nee durft te zeggen tegen seksuele toenaderingen. In Nederland is seksueel contact met een kind jonger dan twaalf jaar altijd strafbaar.

Seksueel contact met een jongere tussen de 12 en 16 jaar is strafbaar als er sprake is van dwang, geweld of een afhankelijkheidsrelatie. Ook seksueel contact van een medewerker met een meerderjarige leerling kan door dezelfde wet in het wetboek van strafrecht strafbaar worden gesteld. Dertig procent van de jongeren die seksueel misbruikt worden of zijn, vertoont geen signalen. De pleger is in bijna alle gevallen een bekende uit familie- of vriendenkring. Eén op de acht vrouwen en één op de 25 mannen in Nederland is ooit verkracht. (bron: Centrum Seksueel Geweld, Seks onder je 25e)

Victim blaming

Als iemand vertelt over een negatieve seksuele ervaring, krijgt deze in 75 procent van de gevallen een reactie die hen verantwoordelijk houdt voor wat er is gebeurd. Het slachtoffer de schuld geven heet victim blaming. Dit wordt ook wel 'second rape' genoemd omdat victim blaming schadelijker kan zijn dan de gebeurtenis zelf. Het is dus van groot belang om degene die seksueel grensoverschrijdend gedrag of seksueel geweld heeft meegemaakt te steunen.

→ Voor hulp en meer informatie: [Hulp aan slachtoffers van seksueel geweld](#) - Centrum Seksueel Geweld

Consent

Consent speelt een belangrijke rol binnen relationele & seksuele vorming. Consent betekent wederzijdse toestemming of wederzijdse instemming. Er zijn vijf basisvoorwaarden voor consent:

1. **Vrij gegeven:** er zijn geen negatieve gevolgen als iemand niet meedoet. Op geen enkele manier wordt druk uitgeoefend of worden (impliciet of expliciet) dingen beloofd.
2. **Omkeerbaar:** de toestemming of instemming is altijd omkeerbaar. Iemand kan en mag zich bedenken.
3. **Geïnformeerd:** iedereen die meedoet weet wat er gaat gebeuren en wat mogelijke negatieve gevolgen zijn. Liegen om iemand iets te laten doen is dus geen consent.
4. **Enthousiast:** degenen die meedoen, willen dit graag en laten zien dat ze enthousiast zijn. Verstijving, geen reactie of twijfel is geen consent.
5. **Specifiek:** er is specifiek toestemming gevraagd voor wat er gaat gebeuren.

Consent gaat niet alleen om seksuele handelingen. Denk bijvoorbeeld aan het naast een leerling aan een tafel gaan zitten om iets uit te leggen, of het aanraken door een gymdocent ter ondersteuning van oefeningen. Als een docent zich hier bewust van is en de leerling eerst vraagt of die het oké vindt, is de docent ook een rolmodel in het checken van consent. Hetzelfde geldt voor het aangeven van eigen grenzen door de docent, bijvoorbeeld over het delen van persoonlijke informatie. Deze voorbeelden dragen bij aan seksuele integriteit.

Zie [Signalering en zorg](#) hieronder voor informatie over het Vlaggensysteem, een methodiek die kan ondersteunen bij het duiden en begeleiden van gezond seksueel gedrag.

Zie voor hulp bij (het ontwikkelen van) goede signalering rondom relaties en seksualiteit de gratis e-learning [Relaties en seksualiteit – Zorg op school](#), voor zorgprofessionals:

→ [E-learning Zorg op school](#)

3.2.1 Monitoring

Om seksuele gezondheid van leerlingen te waarborgen, is het raadzaam te monitoren. Dit houdt in dat je periodiek onderzoekt hoe het daarmee gesteld is. Om de belasting voor scholen zo laag mogelijk te houden,

heeft de inspectie afspraken gemaakt met aanbieders van monitoringsinstrumenten. Deze aanbieders leveren de gegevens namens de school direct bij de inspectie aan. De aanbieder vraagt de school daarvoor toestemming; de gegevens worden dus alleen geleverd na toestemming van de school. Op [de website van de Inspectie van het Onderwijs](#) staat een lijst van aanbieders waarmee de inspectie afspraken heeft gemaakt. Veelgebruikte meetinstrumenten voor sociale veiligheid zijn Kanvas, SCOL (jaar 1 & 2) en Zien!vo. Vooraf moet helder zijn wat gedaan wordt met de uitkomsten van de monitoring.

3.2.2 Signalering en zorg

Bij signalering zijn een aantal zaken van belang: wie signaleren, hoe wordt gesignaleerd en wat wordt gedaan met de signalen. Hiervoor is het noodzakelijk te weten wanneer en bij wie men terecht kan, neem dit dus op in het schoolbeleid. Bespreek signalen met het zorgteam om de situatie in kaart te brengen. En zorg voor een duidelijke zorgstructuur en voldoende bewustzijn binnen de school over de route en collega's die een rol spelen bij signalering van mogelijke problemen of incidenten. Zorg dat signalen worden opgepakt en informeer leerlingen en ouders.

- ✦ De **Meldcode Huiselijk geweld en kindermishandeling** helpt professionals met het signaleren en handelen bij (vermoedens van) huiselijk geweld of kindermishandeling. Hieronder valt ook seksueel geweld. De meldcode bestaat uit vijf stappen: (1) Breng signalen in kaart, (2) Overleg met een deskundige collega of Veilig Thuis, (3) Praat met ouders of verzorgers, (4) Weeg het geweld en (5) Beslis: is melden nodig? Is hulpverlening nodig?
→ Zie voor meer informatie: [Meldcode Huiselijk geweld en kindermishandeling | Huiselijk geweld | Rijksoverheid.nl](#)
- ✦ Het **Vlaggensysteem**: 'Stimuleer gezond seksueel gedrag, voorkom seksueel grensoverschrijdend gedrag'. Het Vlaggensysteem is een methodiek om seksueel gedrag van kinderen en jongeren tussen 0 en 18 jaar te duiden en te sturen. Iedere situatie of casus wordt op basis van zes criteria beoordeeld. De criteria zijn: wederzijdse toestemming, vrijwilligheid, gelijkwaardigheid, leeftijds- of ontwikkelingsadequaat, contextadequaat en zelfrespect. Vervolgens wordt een kleur vlag toegekend en een handelingsperspectief geboden. De vier vlaggen zijn: groen (gezond seksueel gedrag), geel (minder gezond experimenteel gedrag of licht grensoverschrijdend gedrag), rood (ernstig seksueel grensoverschrijdend gedrag) en zwart (zwaar seksueel grensoverschrijdend gedrag).
→ Zie voor meer informatie en trainingen: [Het Vlaggensysteem: seksueel gedrag duiden en sturen | Vlaggensysteem.nl](#)

Adequate verwijzingsprotocollen zijn van belang voor een goede zorgstructuur. Weten waar en bij wie men terecht kan in geval van een situatie of incident waarbij onduidelijk is hoe te handelen, zorgt voor een transparante werkwijze. Hiermee voorkom je dat onderwijsprofessionals of collega's teveel of te weinig verantwoordelijkheid nemen in een situatie. Belangrijk is met elkaar af te stemmen en te overleggen en daarbij zo objectief mogelijk te blijven kijken, naar iedere situatie opnieuw.

Door de signaleringsstructuur op vaste momenten tijdens het schooljaar te agenderen blijft iedereen op de hoogte.

3.2.3 Ondersteuning

Een ander essentieel onderdeel van een gedegen signalerings- en zorgstructuur is het in kaart brengen wie vertrouwenspersonen zijn en hoe zij in contact komen met de juiste collega's of schoolmedewerkers. Maak ook een 'sociale kaart' waar alle externe hulp- en ondersteuningsorganisaties op zijn vermeld. Zodat als het nodig is externe hulp kan worden ingeschakeld. Neem in de ondersteuning ook leerlingen en ouders mee.

3.3 Fysieke en sociale omgeving

Een adequaat ingerichte fysieke omgeving en een sociale veilig, seksueel integer klimaat stimuleert gezond relationeel en seksueel gedrag en helpt bij de preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag.

3.3.1 Fysieke omgeving

De fysieke inrichting van de omgeving heeft invloed op het gevoel van veiligheid van leerlingen en onderwijsprofessionals. Het doel is dat iedereen zichzelf kan zijn binnen een prettige leeromgeving. Je kunt hierbij denken aan de volgende aspecten:

- ✦ **Schoolgebouw:** veilig ingedeeld, zo min mogelijk afgesloten of afgelegen ruimtes, goed zicht op en in klaslokalen, goede verlichting in en rondom school;
- ✦ **Schoolplein:** veilige omgeving waarborgen voor iedereen, toezicht tijdens pauzes;
- ✦ **Wc's:** aanwezigheid van zowel genderneutrale, als meiden- en jongenstoiletten (mogelijkheid om te kiezen), met voldoende privacy maar niet volledig van plafond tot vloer afgesloten, beschikbaarheid gratis menstruatieartikelen (om menstruatie te normaliseren en menstruatiearmoede tegen te gaan) en voorzien van afsluitbare prullenbakjes;
- ✦ **Pornofilter op computers,** in gesprek gaan over seks en media;
- ✦ **Boeken:** inclusieve en diverse boeken toegankelijk aanwezig, gemakkelijk vindbaar en te leen;
- ✦ **Inclusief onderwijsmateriaal** over relaties en seksualiteit.

3.3.2 Sociaal veilig klimaat

Een gezond sociaal klimaat is een omgeving en cultuur waarin leerlingen en medewerkers zich veilig voelen en zichzelf kunnen zijn. In de praktijk is school een dynamische omgeving, waar zich voortdurend allerlei situaties voordoen waardoor die veiligheid in het geding kan komen. Sommige situaties kunnen positief zijn voor de groepsdynamiek en de ontwikkeling van leerlingen, maar er kunnen ook onveilige momenten en incidenten ontstaan. Voor een sociaal veilig klimaat is aandacht nodig voor zowel de mooie als de 'schurende' momenten. Dat vraagt om pedagogisch vakmanschap van schoolmedewerkers, die seksuele integriteit kunnen voorleven.

Seksuele integriteit betekent: *bewust, respectvol* en *verantwoordelijk* omgaan met je eigen seksualiteit en gender én die van een ander. Waarom is het belangrijk dat een school werkt aan seksuele integriteit?

✦ **Het draagt bij aan een veilig klimaat**

Leerlingen zitten op school om te leren en zijn hier pas toe in staat als ze zich veilig voelen en zichzelf kunnen zijn in de groep. Respectvol omgaan met elkaar is een belangrijke vaardigheid voor het volwassen leven. Ook als het gaat om relaties, identiteit, lichaam en overtuigingen. Dit is onderdeel van de brede vormingstaak van school. De school is als het ware een mini-samenleving: een oefenplaats waarin leerlingen met elkaar leren omgaan. Door te werken aan seksuele integriteit groeit de sociale veiligheid in de school.

✦ **Het geeft ruimte aan de ontwikkeling van alle leerlingen**

Relaties, seksualiteit en gender zijn onderdeel van de ontwikkeling van alle leerlingen. Als leerkrachten hier integer mee omgaan, voelt iedereen zich veilig en durft iedereen meer zichzelf te zijn. Voor hun ontwikkeling is het nodig dat leerlingen zich kwetsbaar kunnen opstellen, dat ze zich gezien en geaccepteerd voelen en dat ze het gevoel hebben erbij te horen, ook op het gebied van relaties en seksualiteit.

✦ **Het draagt bij aan de preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag**

Seksuele integriteit bevordert het welzijn van leerlingen. Een open, veilig en seksueel integer schoolklimaat werkt preventief tegen seksueel grensoverschrijdend gedrag van leerlingen en schoolpersoneel. Zij zullen namelijk eerder durven vertellen als er sprake is van grensoverschrijding of misbruik, omdat er op school al open over relaties en seksualiteit gesproken wordt.

Een hulpmiddel bij het werken aan seksuele integriteit in situaties waarin relaties en seksualiteit een rol spelen zijn de acht **Pedagogische Wegwijzers naar seksuele integriteit**.

Deze wegwijzers helpen je:

- ✦ seksueel integer te handelen in alledaagse situaties rondom relaties en seksualiteit op school en in de klas;
- ✦ te werken aan een seksueel integere ontwikkeling van leerlingen;
- ✦ een sociaal veilig klimaat te scheppen en bewaren.

Je kunt bij seksuele integriteit onder meer denken aan voorbeeldgedrag: passend taalgebruik, grenzen aangeven, grenzen bewaken, ervaring(en) delen en bewustzijn van voorbeeldgedrag.

Denk bij de 'sociale omgeving' ook eens buiten de school:

- ✦ **Sociale kaart:** overzicht van organisaties, instellingen en initiatieven in de regio met expertise op aan relaties en seksualiteit gerelateerde thema's. Bijvoorbeeld ondersteuning van de GGD, maatschappelijke organisaties met een specifiek kennisgebied of de mogelijkheid tot collegiale consultatie bij andere scholen, schoolarts en jeugdgezondheidszorg;
- ✦ **Ouders betrekken** bij het vormgeven van en aandacht besteden aan gezonde relationele en seksuele opvoeding en ontwikkeling door meedenken (inspraak) en informeren over seksuele gezondheid van kinderen.

3.4 Beleid

Beleid ten aanzien van gezonde relaties & seksualiteit vormt de basis voor een gezonde omgang met relationele en seksuele ontwikkeling van leerlingen. Dit in een veilig schoolklimaat waarin iedereen zichzelf kan zijn.

In het beleid staan de volgende onderdelen:

- ✦ schoolvisie
- ✦ jaarplan (sociale veiligheid; structurele relationele & seksuele vorming)
- ✦ hoe betreft de school ouders en externen
- ✦ gedragscode voor onderwijspersoneel
- ✦ gedragsregels voor leerlingen
- ✦ gedragsregels voor ouders
- ✦ protocol voor signalering en melden van incidenten
- ✦ handhaving en evaluatie beleid

Een door de hele school gedragen en toegankelijk beleid draagt bij aan een school waarin:

- ✦ voldoende aandacht wordt besteed aan gezondheidseducatie voor zowel onderwijsprofessionals als leerlingen;
- ✦ betrokkenen weten hoe te handelen ten behoeve van een gezonde relationele en seksuele ontwikkeling van leerlingen;
- ✦ op een veilige en inclusieve manier met elkaar wordt omgegaan;
- ✦ er een duidelijk protocol is voor het signaleren van en handelen bij mogelijke problemen.

Leidend is steeds de vraag: wat bevordert de relationele en seksuele gezondheid van de leerlingen op deze school?

In het beleid over gezonde relaties & seksualiteit leg je vast hoe wordt gehandeld. Het betreft zowel de team- en schoolvisie als een protocol waarin gedragsregels en afspraken staan. Het beleid dient actueel, helder en goed vindbaar te zijn. Daarnaast is het beleid toegankelijk voor zowel medewerkers, leerlingen als ouders.

Voorbeelden van **beleid**:

- ✦ Alle (terugkerende) activiteiten op het gebied van gezondheidseducatie vastleggen in het jaarplan.
- ✦ Communicatieplan intern: welke (gast)lessen worden in welke periode en leerjaar gegeven, door wie, en waar de lessen te vinden zijn.
- ✦ Communicatieplan extern: hoe worden ouders op de hoogte gebracht over visie en beleid rondom relaties en seksualiteit, door wie, wanneer (open dag, bij inschrijving van een kind, voorafgaand aan de Week van de Liefde, voorafgaand aan de lessen die worden gegeven).
- ✦ Kosten voor activiteiten, lesmethodes, vernieuwing materialen en boeken opnemen in begroting.
- ✦ Schoolvisie vastleggen in de schoolgids en op de website.
- ✦ Beleid eens per twee jaar evalueren en zo nodig aanpassen en bijwerken.

Voorbeeldbeleid

“Wij streven ernaar een school te zijn die leerlingen een positieve kijk op relaties en seksualiteit geeft, weerbaar maakt en waarden en normen bijbrengt, zodat zij nu en later verantwoorde keuzes maken in relaties en seksualiteit.

Onder ‘verantwoord’ verstaan wij:

Een veilig schoolklimaat waarbij leerlingen leren rekening te houden met grenzen van anderen. Leerlingen geven aan wat zij als prettig en gewenst contact ervaren en leren om grensoverschrijdend gedrag te voorkomen. Daarnaast leren leerlingen om respectvol met elkaar om te gaan en ieder individu gelijkwaardig te behandelen. Tot slot leren de leerlingen om hun eigen keuzes te maken ten opzichte van relaties en seksualiteit.

In ons beleid hebben we opgenomen dat we in jaar 1 in de mentorlessen twee lessen [uit erkende lesmethode] geven, in jaar 2 zes lessen tijdens biologie. In de bovenbouw worden in de mentorlessen vier lessen gegeven. Daarnaast zijn er jaarlijks themalessen in de mentorlessen in verband met de Week van de Liefde. Met deze lessen sluiten we aan bij de pedagogische doelstellingen van de school.

Er is een gedragscode opgesteld met gedragsregels voor personeel en leerlingen. Hiermee wordt bijgedragen aan een (seksueel) veilige schoolomgeving.

Onze school heeft een Gender & Sexuality Alliance (GSA), waar lhbt+-leerlingen en bondgenoten terecht kunnen voor een veilige ruimte om te praten en samen activiteiten te organiseren, bijvoorbeeld rond Paarse Vrijdag.

Daarnaast dragen we zorg voor bijscholing van docenten op het onderwerp, zodat elke docent vragen van leerlingen kan beantwoorden, grensoverschrijdend gedrag kan signaleren en indien nodig kan doorverwijzen. Voor de ouders organiseren we een ouderbijeenkomst over het onderwerp. Ook is in onze schoolgids (voor de ouders) een paragraaf opgenomen over de aandacht die we aan dit onderwerp besteden en waarom we dit doen.”

4. Ouders en school

Ouders zijn belangrijke opvoedpartners: zowel thuis als op school krijgen jongeren kennis, vaardigheden en normen en waarden over relaties en seksualiteit mee. Op de middelbare school zijn ouders soms minder direct betrokken bij het onderwijs dan bijvoorbeeld op de basisschool, toch is het belangrijk dat ouders op de hoogte zijn van de visie en het beleid van de school omtrent relaties en seksualiteit. Dit dient integraal onderdeel te zijn van de kennismaking en gedurende de schooltijd regelmatig actief gecommuniceerd te worden via nieuwsbrief, website en/of ouderavonden. De lessen, activiteiten en (vernieuwde) theoretisch onderbouwde methodes die op school worden aangereikt, maken hier deel van uit. Maar ook het meedenken over hoe ouders thuis het gesprek over relaties en seksualiteit kunnen voortzetten.

→ zie: [Seksuele ontwikkeling van kinderen 0-18 jaar - Webwinkel - Rutgers](#) en doorverwijzingen naar boeken, websites, externe partijen en organisaties.

Contact met ouders

Vaak is het gemakkelijker met ouders te praten over de voortgang van bijvoorbeeld taalontwikkeling dan over relaties en seksualiteit. Juist door als school en team op de hoogte te zijn van gezonde relationele en seksuele ontwikkeling kunnen ouders hierin meegenomen en goed over geïnformeerd worden. De ervaring leert dat ouders weerstand kunnen ervaren bij dit thema omdat zij vrezen dat voorlichting leidt tot actie ('Als ze erover leren, beginnen ze misschien eerder') en hun kind bijvoorbeeld in de onderbouw te jong achten voor deze onderwerpen. Gelukkig is het tegenovergestelde waar: goede seksuele voorlichting en -vorming leidt tot later beginnen met seks, een hogere mate van anticonceptiegebruik en minder meemaken en vertonen van grensoverschrijdend gedrag. Het kan erg behulpzaam zijn deze kennis met ouders te delen.

Jongeren in de puberteit stellen vragen en vertonen seksueel gedrag. Als zij hier eerlijk antwoord op krijgen en de juiste kennis en vaardigheden opdoen (zoals erover praten en meningsvorming) draagt dit bij aan hun weerbaarheid en autonomie. Tot slot is het belangrijk voor jongeren om in de puberteit te leren over hun veranderende lichaam en gevoelens en om hun identiteit te vormen. Wanneer ze dit niet leren, kan dat leiden tot onzekerheid, schaamte en taboes, waardoor jongeren minder weerbaar zijn omdat ze er niet met leeftijdgenoten of volwassenen over durven te praten.

Relationele & seksuele vorming is een paraplueterm waaronder meerdere ontwikkelingsgebieden vallen.

Denk aan:

- ✦ kennis over het lichaam
- ✦ voortplanting
- ✦ emotionele en sociale ontwikkeling
- ✦ grenzen en wensen leren (her)kennen en aangeven
- ✦ woordkennis
- ✦ veilige seks en soa's
- ✦ consent
- ✦ gender en seksuele diversiteit

Door ouders goed te informeren en inzicht te geven in wat er in de relationele & seksuele vormingslessen besproken wordt én hoe zij daar zelf thuis over kunnen praten, kun je vaak een groot deel van de zorgen en weerstand van ouders wegnemen.

Je kunt hen op de hoogte brengen van activiteiten en lessen rondom dit thema, informeren over gezonde seksuele ontwikkeling en in gesprek blijven bij twijfels en onzekerheden. Als school en ouders samenwerken, draagt dit bij aan een gezonde ontwikkeling van jongeren. Bovendien heeft de school hierin een taak die is vastgelegd in de onderwijskerndoelen.

→ Zie ook: [Kerndoelen m.b.t. seksuele vorming in het onderwijs - Seksuelevorming.nl](#)

5. Gedragscode en gedragsregels

Een gedragscode voor onderwijsprofessionals, gedragsregels voor leerlingen en een handhavingsprotocol omtrent relationele & seksuele ontwikkeling op school dragen bij aan de preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag en het stimuleren van gezond gedrag. Hiermee maak je helder wat gezondheidsbevorderend en acceptabel gedrag is, en welk gedrag als grensoverschrijdend wordt gezien. Het gewenste gedrag is steeds het uitgangspunt: je vermeldt expliciet welk gedrag op prijs wordt gesteld. Dus in plaats van: 'Je mag niet zonder toestemming aan iemand zitten' werkt het beter om te zeggen: 'Je respecteert de wensen en grenzen van je medeleerlingen'.

De gedragscode en gedragsregels gelden op en rondom school, en tijdens schoolgerelateerde activiteiten zoals uitjes en schoolreizen.

6. Borging, implementatie en evaluatie

Het is belangrijk om ouders en leerlingen te informeren over het opgestelde beleid en de gedragscode en -regels rondom relationele & seksuele vorming. Zie voor meer informatie [het werkdocument](#).

Borging gaat over het naleven van het opgestelde beleid. Wat doet een school bijvoorbeeld bij het niet naleven van de gedragscode of bij seksueel grensoverschrijdend gedrag?

Het is raadzaam een helder protocol met vervolgstappen op te stellen. Neem daarin op welke stappen worden ondernomen bij het niet naleven of overschrijden van de opgestelde regels en hoe hierover wordt gecommuniceerd, zowel intern als extern.

Zorg dat dit beleidsstuk niet 'op de plank blijft liggen', maar steeds wordt geëvalueerd en gereviseerd. Dit omwille van:

1. De praktische uitvoerbaarheid, waarbij het belangrijk is dat medewerkers, leerlingen, en ouders op de hoogte zijn;
2. Maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen die leiden tot nieuwe inzichten en het beleid beïnvloeden. Een actueel beleid draagt bij aan de werkzaamheid ervan;
3. Waarborgen van de veiligheid op school door naleving van gedragscode (medewerkers) en gedragsregels (leerlingen).

Daarbij is draagvlak creëren en behouden bij het thema relaties & seksualiteit van extra belang, iets dat bij dit thema vaak vergeten of genegeerd wordt. Door het beleid helder te communiceren binnen de school en in het contact met ouders en externen wordt het geen statisch document, maar blijft het levend. Open communicatie en openstaan voor dialoog en feedback dragen hieraan bij. Eigen (voor)oordelen bevragen en onderzoeken helpt om tot een zorgvuldig en gedegen samengesteld beleid te komen.

WERKDOCUMENT

Visie en beleid Gezonde relaties & seksualiteit
in het voortgezet onderwijs

Inleiding

Dit werkdokument kun je als leidraad gebruiken om visie en beleid ten aanzien van relaties en seksualiteit vorm te geven. Het bevat alle onderdelen die in een volledig beleidsplan aan bod dienen te komen. Als aan het onderstaande wordt voldaan, zowel op schrift als in praktijk, kan worden gesproken van complete structurele relationele & seksuele vorming. Hiermee kan het themacertificaat Gezonde relaties & seksualiteit van het Vignet Gezonde School worden aangevraagd.

Onderdelen op een rijtje:

✦ **Stap 1. Visie ontwikkelen**

✦ **Stap 2. Uitvoering educatie en beleid**

- Educatie
- Scholing
- Ouders informeren

✦ **Stap 3. Signaleren**

- Periodieke meting
- Behandeling uitkomsten
- Medewerkers getraind in signalering (het Vlaggensysteem)
- Zorgstructuur
- Ouders en leerlingen informeren over vertrouwenspersoon

✦ **Stap 4. Fysieke en sociale omgeving**

- Inrichting fysieke en sociale omgeving
- Voorbeeldgedrag
- Ondersteuning externe partijen (sociale kaart)

✦ **Stap 5. Schoolbeleid**

- Vastleggen beleid
- Ouders informeren
- Gedragscode en -regels
- Handhaving

✦ **Stap 6. Borging, implementatie en evaluatie**

Overzicht eisen toekenning Vignet Gezonde School themacertificaat Gezonde relaties & seksualiteit / 'Checklist'

Wil jouw school het themacertificaat Gezonde relaties & seksualiteit van het Vignet Gezonde School aanvragen? In dit overzicht staat waar de visie en het beleid minimaal aan moeten voldoen. Het geeft meteen een handig overzicht van waar je allemaal aan moet denken bij het ontwikkelen van visie en beleid op dit thema.

Wat moet minimaal terugkomen in visie en beleid omtrent het thema relaties & seksualiteit?

EDUCATIE	ja	nee	to do
1. De school maakt in het lesprogramma gebruik van een erkende lesmethode of lespakket bij het geven van relationele & seksuele vorming. Het geven van educatie over dit thema is verplicht voor het behalen van het themacertificaat. → Voor erkende lesmethoden zie: seksuelevorming.nl/lesaanbod .			
2. De school geeft structureel relationele en seksuele vorming. Deze thema's worden in RSV structureel besproken: • lichamelijke ontwikkeling en zelfbeeld • voortplanting en gezinsvorming • sociale en emotionele ontwikkeling • seksuele weerbaarheid			
3. De onderwijsactiviteiten omtrent relaties en seksualiteit zijn vastgelegd in het beleid. Het is voldoende om te benoemen hoeveel lessen jaarlijks in welke jaarlagen worden gegeven uit een erkend lespakket. Dit beleid moet zijn vastgelegd in een document, zoals het schoolplan, jaarplanning of beleidsplan.			
4. De school biedt medewerkers bij- of nascholing op het gebied van relationele & seksuele vorming door middel van een incompany of individuele training.			
5. De school informeert ouders over relationele & seksuele vorming in het onderwijs. Dit voorkomt weerstand en sterkt docenten als zij vragen krijgen hierover.			

ZORG EN SIGNALEREN	ja	nee	to do
6. De school gaat periodiek na hoe het met (individuele) leerlingen gaat op het gebied van relaties en seksualiteit. Toelichting: de wet <i>Veiligheid op school</i> verplicht scholen in het primair, voortgezet en speciaal onderwijs te zorgen voor de sociale veiligheid van alle leerlingen. Een belangrijk element van deze wet is verplichte monitoring. Daarmee houdt de school zicht op de veiligheidsbeleving van de leerlingen. De inspectie houdt toezicht op de monitoring. Het is aan de school zelf een instrument te kiezen om de veiligheid van de leerlingen te monitoren. Je dient toe te lichten hoe de sociale veiligheid van de leerlingen wordt gemonitord. Denk hierbij aan veiligheid, signalen van grensoverschrijdend gedrag en seksueel misbruik. Veelgebruikte meetinstrumenten zijn Kanvas, Zien!vo en SCOL (jaar 1&2).			
7. De school onderneemt actie die passend is bij de resultaten van de periodieke check. Leg uit op welke manier.			
8. De school heeft een of meer medewerkers die getraind zijn in het signaleren en bespreekbaar maken van zorgen omtrent relaties en seksualiteit bij leerlingen. Het is raadzaam als duidelijk is wie deze medewerkers zijn zodat zij gemakkelijk geraadpleegd kunnen worden. Toelichting: Denk hierbij aan een Vlaggensysteem-training of andere training in het signaleren van seksueel misbruik.			
9. Zorgen of problemen omtrent relaties en seksualiteit wordenesignaleerd en besproken in een zorgteam van school. Toelichting: bijvoorbeeld bij grensoverschrijdend gedrag en seksueel misbruik. Elke school is wettelijk verplicht om een heldere ondersteuningsstructuur te hebben. De vraag is of problemen of zorgen rondom dit specifieke thema hier besproken worden. Het gaat erom dat duidelijk is wat de school doet als er sprake is van grensoverschrijdend gedrag en vragen over relaties en seksualiteit. Hiervoor kunnen bijvoorbeeld het Vlaggensysteem en de Meldcode gebruikt worden. Als er vertrouwenspersonen in de school aanwezig zijn, kunnen deze ook aangewezen worden om specifieke vragen rondom relaties en seksualiteit te beantwoorden (als de leerkracht deze niet kan ondervangen).			
10. De school heeft een sociale kaart met contactgegevens van organisaties in de regio op het terrein van seksuele gezondheid.			
11. De school informeert leerlingen en ouders over bij wie zij terecht kunnen met vragen of hulp rondom relaties en seksualiteit. Toelichting: in veel gevallen is dit de vertrouwenspersoon.			
12. De school of een samenwerkingspartner biedt extra ondersteuning omtrent relaties en seksualiteit aan leerlingen die dit nodig hebben. Toelichting: dit kan bijvoorbeeld via schoolmaatschappelijk werk, training Rots & Water, hulpverlening via Team Jeugd of ambulante begeleiding.			

13. De school heeft praktische maatregelen of richtlijnen ten behoeve van toezicht houden om seksueel grensoverschrijdende situaties te voorkomen. Bijvoorbeeld: • afgesloten toiletten • toezicht op het plein op wisselende plekken • werkplekken buiten de klas zijn altijd zichtbaar voor derden (bijvoorbeeld bij mediatheek of zelfstudieplekken) • pornofilter • anti-pestmethode • lessen relaties en seksualiteit • gescheiden omkleeden met keuze van kleedruimte • mogelijkheid tot individueel omkleeden			
14. De school betreft externe partners/ouders/etc bij de organisatie van activiteiten rondom relationele & seksuele vorming			
15. Medewerkers werken aan <i>seksuele integriteit</i> , van henzelf en van leerlingen. Concreet betekent dit bijvoorbeeld: • passend taalgebruik • grenzen aangeven • grenzen bewaken • ervaring delen • bewust zijn van voorbeeldgedrag Toelichting: Stichting School & Veiligheid geeft op diens website veel informatie over wat dit voorbeeldgedrag zoal inhoudt en wat de impact daarvan is.			
16. De school maakt gebruik van ondersteuning en/of expertise van andere organisaties omtrent relaties & seksualiteit. Toelichting: Stichting School & Veiligheid adviseert scholen over een sociaal veilige school waarbinnen wordt gewerkt aan seksuele integriteit. Voor ondersteuning kun je ook terecht bij de GGD. Of denk aan collegiale consultatie bij andere scholen, schoolarts en JGZ.			
VISIE EN BELEID	ja	nee	to do
17. De school heeft een visie [zie voorbeeldvisie] op hoe zij wil bijdragen aan de relationele & seksuele ontwikkeling van leerlingen. Het voorkomen van seksueel grensoverschrijdend gedrag en de rol van relationele & seksuele vorming hierin, is opgenomen in het schoolbeleid.			
18. De school heeft het beleid [zie voorbeeldbeleid] omtrent relaties & seksualiteit opgenomen in het schoolplan en/of de schoolgids en het maakt deel uit van het algemene schoolbeleid. In het beleid staan het lesprogramma, het creëren en behouden van een relationeel en seksueel veilige omgeving, de wijze van signaleren en doorverwijzen en communicatie met ouders vermeld.			

19. De school betreft actief collega's/ouders/externen bij beleidsvorming rondom relationele & seksuele vorming. Toelichting: denk bijvoorbeeld aan deelname in een werkgroep of het samen vormen van een visie. Om draagvlak voor het thema te creëren, is het van belang om ook de docenten en mogelijk de ouders hierin mee te nemen.			
20. De school heeft een gedragscode met gedragsregels [zie voorbeeld gedragscode] opgesteld over de relationele en seksuele omgang voor zowel leerlingen en leerkrachten onderling, als tussen leerling en leerkracht.			
21. De school informeert ouders over de visie en het beleid, en leerlingen over de gedrags- en schoolregels rondom relaties en seksualiteit. Toelichting: het is belangrijk te informeren over de visie, het beleid en de schoolregels over relaties en seksualiteit zodat alle betrokkenen op de hoogte zijn en dit kunnen naleven.			
22. De school handhaaft het beleid rondom relaties en seksualiteit. Bij het niet naleven van de gedrags- en schoolregels is het protocol helder. Toelichting: het gaat hierbij om het toezien op het naleven van de gedragsregels over de relationele en seksuele omgang (tussen leerlingen en leerkrachten onderling en tussen leerling en leerkracht).			
23. Het beleid en de gedrags- en schoolregels over relaties en seksualiteit worden jaarlijks geëvalueerd. Toelichting: daarbij wordt gekeken of het beleid van de school aanpassingen behoeft.			
24. De coördinatie rondom relationele & seksuele vorming is belegd bij [functie medewerker]. Deze persoon is verantwoordelijk voor: • aanwezigheid en vastlegging educatieplan rondom relaties en seksualiteit; • aanwezigheid en evaluatie van visie en beleid; • bijhouden en zo nodig integreren van actuele maatschappelijke ontwikkelingen rondom relaties en seksualiteit; • communicatieplan met ouders; • aanwezigheid van sociale kaart met contactgegevens van organisaties in de regio op het terrein van seksuele gezondheid.			

STAP 1. VISIE ONTWIKKELEN

Een visie op relaties & seksualiteit vorm je samen, met het hele team en schoolbreed. Een gezamenlijk geformuleerde visie wordt (uit)gedragen en ondersteund door alle schoolmedewerkers. Dit helpt bij de uitvoering en naleving ervan.

In dit hoofdstuk vind je oefeningen en werkvormen die kunnen ondersteunen bij het ontwikkelen van een gezamenlijke visie.

Brainstorm

Een goed begin is het verzamelen van antwoorden en ideeën rondom de vraag: waar denk je aan bij gezonde relaties & seksualiteit? Je kunt bijvoorbeeld een woordwolk maken (bijv. via Mentimeter). Op die manier verzamel je alle input en is ook meteen zichtbaar welke woorden vaker worden genoemd (de woorden worden groter naarmate ze vaker worden ingevoerd). Daarna kun je gezamenlijk onderzoeken welke begrippen het team het belangrijkste vindt en wil opnemen in de visie.

→ Zie voor Mentimeter: [Interactive presentation software - Mentimeter](#)

Gedachte-experiment

Een mooie, wat diepgaandere oefening om te beginnen met het ontwikkelen van een visie is het gedachte-experiment. Daarin geven teamleden waardevolle input en creëren samen een breder perspectief op waar het over kan gaan bij het werken aan relaties en seksualiteit. Bovendien gaat deze oefening uit van een positief perspectief.

DOELGROEP

onderwijsprofessionals, teams

DOELSTELLINGEN

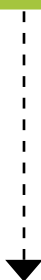
- Helder maken wat onderwijsprofessionals leerlingen mee willen geven vanuit een positief perspectief op relaties en seksualiteit.
- Input verzamelen voor schoolvisie op relaties en seksualiteit.

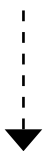
MATERIAAL

Mentimeter (of andere presentatievorm) met twee slides:

1. Wat maakte deze ervaring zo prettig en plezierig?
2. 'Wat gun jij (jouw) leerlingen?'

Tip deze vragen komen pas aan het einde van de oefening aan bod. De oefening werkt het beste als deelnemers de vragen niet van tevoren zien.

WERKWIJZE

1: Uitleg opdracht

Leg uit dat je met het hele team een oefening gaat doen ter inspiratie en ter ondersteuning van de schoolvisie. Een voorwaarde voor deze opdracht is een veilige sfeer.

“We gaan een gedachtenexperiment doen, waarvan we de inhoud voor onszelf houden en niet met anderen delen. Voor sommigen werkt deze oefening beter met de ogen dicht, dus doe dat gerust. Maar het hoeft niet.”

2: Oefening

“Ga in gedachten terug naar een prettige seksuele en/of intieme ervaring. Dit kan met een ander of met jezelf zijn geweest. Probeer de ervaring zo helder en gedetailleerd mogelijk voor de geest te halen. We gaan deze ervaringen niet met elkaar delen.”

Tip : geef deelnemers even de tijd om bij deze ervaring te komen.

“Bedenk wat deze ervaring zo prettig en plezierig maakte. Vervolgens zoek je trefwoorden die dat uitdrukken.”

3: Verzamel antwoorden op de eerste vraag

Laat deelnemers hun telefoon pakken en inloggen bij de Mentimeter-presentatie. De deelnemers kunnen de woorden die bij hen opkomen via Mentimeter anoniem invoeren. Als er voldoende veiligheid is binnen het team, kunnen ze ook in de groep worden gedeeld en genoteerd.

Deze woorden worden hierbij vaak genoemd: veiligheid, vertrouwen, plezier, rust, jezelf zijn, tijd en ruimte nemen en krijgen, lachen, mogen experimenteren.

4: Verzamel antwoorden op de tweede vraag

“Met deze woorden en de oefening in ons achterhoofd, is de volgende vraag: wat gun je onze leerlingen?”

Ook dat kunnen deelnemers invoeren via Mentimeter, of groepsgewijs delen en noteren.

Tip : sla de input van alle deelnemers op, zodat je het later kunt gebruiken voor het formuleren van de visie.

5: Verzamel input en maak het vervolg concreet

De verzamelde antwoorden op deze twee vragen gebruik je als input voor de schoolvisie op relaties en seksualiteit. Bespreek samen met het team wat de belangrijkste aspecten zijn. Zorg voor consensus over de uitgangspunten voor de schoolvisie. Het is raadzaam alle verzamelde input op te slaan en de punten waar consensus over is te noteren. Laat dan een delegatie van het team een conceptvisie formuleren waar het team later akkoord op kan geven. Maak het zo concreet mogelijk en spreek meteen een moment af waarop je de definitieve schoolvisie vaststelt.

Hieronder vind je verdiepende vragen en stellingen die als leidraad kunnen dienen bij het vormen van een schoolvisie binnen het team en/of de delegatie die hiermee aan de slag gaat.

Vragen ter ondersteuning van het formuleren van een schoolvisie:

- ✦ Hoe kan het werken aan gezonde relaties & seksualiteit bijdragen aan de veiligheid in school?
- ✦ Waar denk je aan als het gaat over gezonde relaties & seksualiteit in het voortgezet onderwijs?
- ✦ Wat hoort in onze visie op relaties & seksualiteit?
- ✦ Welke thema's komen sowieso aan bod?
- ✦ Wat is onmisbaar in onze visie op relaties en seksualiteit?
- ✦ Over welke thema's twijfelen we?
- ✦ Waarover willen we eerst meer weten voordat we er iets over kunnen zeggen?

Tip 💡 : Verdeel de antwoorden in categorieën. Wat heeft betrekking op leerlingen, schoolmedewerkers, de schoolomgeving, ouders of externen?

- ✦ Wat gun je de leerlingen bij ons op school?
- ✦ Wat wil je dat de leerlingen meekrijgen over gezonde relaties & seksualiteit?
- ✦ Wat heb je daarvoor nodig als docent of schoolmedewerker?

Stellingen visievorming:

1. Het is goed voor de ontwikkeling van onze leerlingen dat wij aandacht besteden aan relaties en seksualiteit.
2. Wij kunnen met ons team één lijn vormen over relaties en seksualiteit bij ons op school.

Opvattingen van docenten

Vul dit formulier eerst zelf in en bespreek vervolgens de uitspraken en doelen met elkaar.
Wat denk jij over de volgende uitspraken, is het feit of fabel?

	feit	fabel
In de onderbouw zijn de jongeren nog niet bezig met het onderwerp seksualiteit.		
Met jongeren praten over seksualiteit en identiteit stimuleert hun openheid.		
Seksuele voorlichting is zowel een taak van ouders als van school.		
Seksualiteit gaat eigenlijk alleen over geslachtsgemeenschap en voortplanting.		

Welke doelen heb je voor ogen als je met kinderen over relaties en seksualiteit praat? Geef hierbij aan hoe (on)belangrijk je deze doelen vindt.

Ik wil dat kinderen:	zeer belangrijk	belangrijk	niet belangrijk
zich lekker in hun lijf voelen			
zich veilig voelen om zichzelf te zijn op school			
hun seksuele gevoelens leren kennen			
ontdekken hoe het menselijk lichaam er uit ziet en werkt			
weten hoe ze veilig kunnen vrijen			
weten hoe voortplanting verloopt			
weten hoe een ongewenste zwangerschap en soa voorkomen kunnen worden			
weten welke veranderingen zich voordoen in de puberteit			
leren wat vriendschap en liefde betekent			
leren wat gezonde relaties zijn, hoe je deze kunt onderhouden en beëindigen als ze niet meer goed voelen			
leren praten over seksualiteit			
leren respect te hebben voor de seksualiteit en gender van een ander			
seksueel weerbaar zijn			
eigen wensen en grenzen leren kennen en die van anderen respecteren			
eigen wensen en grenzen leren communiceren naar anderen			

Antwoorden feit of fabel: feit-feit-feit-fabel

Voorbeeldvisies

De formulering in deze visies kun je als voorbeeld gebruiken.

Tip : neem onderstaande visie(s) niet letterlijk over, maar zorg dat de schoolvisie die jullie opstellen, aansluit bij de waarden en identiteit van jullie eigen school, medewerkers en leerlingen.

Voorbeeld 1:

“Op onze school kunnen leerlingen en medewerkers zichzelf zijn in een veilige omgeving. Wij hebben respect voor elkaar en elkaars ideeën en mening. Niemand wordt uitgesloten of gediscrimineerd. Onze lessen over relaties en seksualiteit zijn leeftijdsadequaat en passen bij de ontwikkeling van onze leerlingen. Onze activiteiten en lessen sluiten aan bij de kerndoelen van het onderwijs.”

Voorbeeld 2:

“Vanuit een positief perspectief vervlechten wij het thema relaties en seksualiteit door ons onderwijs. Wij vinden het belangrijk dat iedereen, ongeacht achtergrond, seksuele geaardheid of genderidentiteit, zichzelf kan zijn. Dit geldt voor zowel onze leerlingen als onze medewerkers. Een open en veilig schoolklimaat staat centraal. Structurele relationele & seksuele vorming helpt ons daarbij.”

Voorbeeld 3:

“Wij willen dat onze leerlingen en medewerkers zichzelf kunnen zijn en in een veilige en inspirerende omgeving opgroeien. Wij vinden het belangrijk dat leerlingen zelfvertrouwen krijgen door kennis en vaardigheden – zoals praten over en meningsvorming – te ontwikkelen rondom relaties en seksualiteit. Structurele relationele & seksuele vorming helpt ons daarbij, evenals een goede zorgstructuur en voldoende scholing van onze medewerkers.”

Voorbeeld 4:

“We willen een school zijn die leerlingen een positieve kijk op seksualiteit geeft, weerbaar maakt en waarden en normen bijbrengt, zodat zij nu en later verantwoorde keuzes maken in relaties en seksualiteit. Onder ‘verantwoord’ verstaan wij:

- ✦ veilig
- ✦ rekening houdend met grenzen van de ander
- ✦ autonoom
- ✦ respectvol
- ✦ gelijkwaardig
- ✦ met prettig en gewenst contact
- ✦ zonder grensoverschrijding”

STAP 2. UITVOERING EDUCATIE EN BELEID

Kies een lesmethode die past bij jouw school. Voor een overzicht van alle erkende lesmethoden en andere interventies. Zie:

- [Overzicht interventies \(loketgezondleven.nl\)](#)
- [Gezonde relaties & seksualiteit in het voortgezet onderwijs \(Gezonde School\)](#).

De GGD kan uitleg geven over de verschillende methodes en adviseren en ondersteunen bij het maken van een keuze. Maak vervolgens een overzicht waarin duidelijk wordt vastgelegd wanneer welke lessen worden gegeven. Neem dit op in het jaarplan, zodat het geven van de lessen de komende jaren geborgd is.

Onderstaande opdracht kan je gebruiken om dit onderdeel vorm te geven aan de hand van de Gezonde School-pijler gezondheidseducatie.

OPDRACHT

Besprek met het team de volgende vragen en stellingen ten behoeve van visievorming en opstellen beleid.

DOELGROEP

onderwijsprofessionals, teams.

DOELSTELLINGEN

- ✦ Aan de hand van stellingen helder maken hoe over bepaalde thema's gedacht wordt.
- ✦ Verschillen en overeenkomsten binnen het team expliciet maken.
- ✦ Basis leggen voor hoe om te gaan met het thema relaties & seksualiteit binnen de school.

MATERIAAL

Overzicht met stellingen over betreffende thema.

WERKWIJZE

1: Spelregels uitleggen

Leg de spelregels uit. Er wordt telkens een stelling hardop voorgelezen en deelnemers kunnen kiezen of ze het eens of oneens zijn. Een kant van de ruimte is 'eens', de ander 'oneens'. Benoem een gespreksleider en een observant. De gespreksleider leest de stellingen voor en begeleidt de discussie die volgt. De observant schrijft de belangrijkste punten die per stelling naar voren komen op. De rest van de groep kiest bij iedere stelling een kant.

2: Stellingen bespreken

Nadat iedereen een kant heeft gekozen, vraagt de gespreksleider steeds iemand aan de 'oneens'-kant en iemand aan de 'eens'-kant het woord te nemen en respectvol op elkaar te reageren. Belangrijk hierbij is een veilige sfeer waarin iedereen elkaar uit laat spreken en probeert zich in de ander te verplaatsen. Uitgangspunt is steeds: *wat willen wij onze leerlingen in deze tijd meegeven?*

Als alle deelnemers aan één kant gaan staan en geen discussie mogelijk is, vraagt de gespreksleider iemand de andere kant te vertegenwoordigen.

Tot slot...

Nadat de stellingen besproken zijn en de belangrijkste punten genoteerd door de observant, spreek je met elkaar af hoe nu verder: wie zorgt ervoor dat de input uit het team wordt gebundeld en vastgesteld?

Gezondheidseducatie

Vragen team:

1. Wat heb je nodig om les te geven over relationele & seksuele vorming? Van jezelf? Van collega's?
2. Hoe was jouw eigen seksuele vorming en opvoeding? Welke boodschap kreeg je (niet) mee? (Hoe) beïnvloedt dat je in je huidige werk en rol als professional?
3. Wat past bij de normen en waarden van onze school?
4. Wat willen wij onze leerlingen in deze tijd op deze school meegeven?

Stellingen team:

1. In de onderbouw zijn leerlingen nog niet bezig met het onderwerp seksualiteit.
2. Relationele & seksuele vorming is zowel een taak van ouders als van school.
3. Seksualiteit gaat alleen maar over geslachtsgemeenschap en voortplanting.
4. Lessen over relaties en seksualiteit maken vanzelfsprekend onderdeel uit van ons vaste curriculum.
5. De mate waarin onze leerlingen kennis en vaardigheden meekrijgen omtrent relationele & seksuele vorming mag niet afhankelijk zijn van de (mate waarin de) docent (zich hierbij op diens gemak voelt).
6. De kwaliteit van onze relationele & seksuele vormingslessen is bij alle docenten gelijk.
7. Alle docenten die relationele & seksuele vormingslessen geven, besteden hierbij aandacht aan alle thema's die in ons curriculum/jaarplanning staan, dus ook aan bijvoorbeeld masturbatie.
8. Als een collega of ikzelf het spannend of lastig vindt de relationele & seksuele vormingslessen te geven, kunnen wij terecht bij een andere collega voor advies en ondersteuning.
9. Het lespakket relationele & seksuele vorming dat wij op school gebruiken is helder, goed te vinden en makkelijk om mee te werken.

Scholing medewerkers

Het is niet alleen van belang de leerlingen te voorzien van de juiste kennis en vaardigheden op het gebied van relationele & seksuele vorming, ook schoolmedewerkers zijn gebaat bij periodieke bijscholing. Juist omdat dit thema niet alleen speelt in de lessen over relaties en seksualiteit, maar vragen en gedrag ook opkomen in de gang of tijdens de pauze.

Vragen ter ondersteuning van het formuleren van 'Scholing':

- ✦ Welke deskundigheidsbevordering, bij- en nascholing krijgen onze medewerkers op het thema (lesgeven over) relaties & seksualiteit?
- ✦ Wie verzorgt de bijscholing? Welke externe organisatie en wie regelt dit?
- ✦ Waar is vastgelegd hoe, wanneer en door wie de bijscholing is georganiseerd?
- ✦ Hoe zorgen we ervoor dat nieuwe medewerkers meegenomen kunnen worden in de scholingen?
- ✦ Hoe zorgen we ervoor dat kennis en scholing rondom dit thema geborgd is en bijvoorbeeld om het jaar terugkomt?

Ouders informeren

School en ouders zijn opvoedpartners om leerlingen zo gezond en plezierig mogelijk te laten opgroeien. Relaties & seksualiteit is een belangrijk thema, waarbij persoonlijke normen en waarden een nog grotere rol (kunnen) spelen dan bij andere onderwerpen. Vandaar dat het van belang is goed in beeld te hebben via welke weg, hoe vaak en wanneer je ouders hierbij betreft. Voorbeelden hiervan zijn ouderavonden, nieuwsberichten en klankbordgroepen.

Stellingen team:

1. Relationele & seksuele vorming is een taak van school.
2. Relationele & seksuele vorming is een taak van ouders.
3. Als school zijn wij samen met ouders verantwoordelijk voor een gezonde ontwikkeling van de leerlingen.
4. Leerlingen die thuis weinig informatie krijgen over relaties en seksualiteit krijgen bij ons op school basiskennis over verschillende relationele & seksuele vorming-thema's: voortplanting, zelfbeeld, wensen en grenzen, sociaal-emotionele ontwikkeling.
5. Ouders vinden het goed dat school aandacht besteedt aan relationele & seksuele vorming.
6. Ouders zijn op de hoogte van het feit dat wij lessen relationele & seksuele vorming geven, wat hiervan globaal de inhoud is en in welke periode dit gebeurt.
7. Ouders weten bij wie of waar zij terecht kunnen als zij vragen hebben over de lessen relationele & seksuele vorming.

Vragen ter ondersteuning van het formuleren van 'Ouders en school':

1. Hoe betrekken wij als school ouders bij het onderwerp relaties & seksualiteit.?
2. Waarom vinden wij het belangrijk ouders hierbij te betrekken?
3. Welke informatie willen wij ouders meegeven?
4. Waarbij vragen wij inspraak? Waarbij niet?
5. Via welke weg en hoe vaak stellen wij ouders op de hoogte van ontwikkelingen of incidenten?

STAP 3: SIGNALEREN

Onderstaande opdracht kan je gebruiken om dit onderdeel vorm te geven aan de hand van de Gezonde School-pijler signalering.

Opdracht

Bespreek met het team de volgende vragen en stellingen.

Vragen team:

1. Wat zijn gezondheidsproblemen als het gaat over het thema relaties en seksualiteit? Denk bijvoorbeeld aan leerlingen waarbij een vermoeden is van een onveilige (thuis)situatie en leerlingen die grensoverschrijdend gedrag vertonen.
(Veel seksueel getint gedrag van kinderen is overigens gezond. Het Vlaggensysteem en bijbehorende normatieve lijst kunnen je helpen beoordelen of gedrag passend bij leeftijd, context en ontwikkelingsniveau is).
→ [Seksueel gedrag duiden en sturen | Vlaggensysteem.nl](#)
→ [Seksueel gedrag inschatten en reageren | Sensoa](#)
2. Welke gedragingen en situaties zien we bij ons op school (veel)? Welke minder?
3. Hoe komt het dat we 'zien wat we zien'? Zijn er dingen die wel spelen maar die wij niet waarne-
men?
4. Wie signaleert wat? Denk aan: de pauzewacht of conciërge die andere dingen ziet dan in de klas
tijdens de les. De docent die signaleert of het gedrag of de houding van een leerling verandert, hoe
het concentratievermogen is en hoe de samenwerkingsopdrachten gaan.
5. Wat past bij de normen en waarden van onze school?
6. Wat willen wij onze leerlingen in deze tijd op deze school meegeven?
7. Hoe stimuleren we gezond en passend gedrag?

Stellingen team:

1. Wij zijn op de hoogte van wat speelt onder leerlingen op het gebied van relaties en seksualiteit.
2. Wij weten waar we op moeten letten omtrent relaties en seksualiteit voor een gezond en veilig
schoolklimaat.
3. De (door)verwijzing is helder en duidelijk voor iedereen.
4. Wij hebben een stappenplan of protocol voor seksueel grensoverschrijdend gedrag.
5. Iedereen weet de vertrouwenspersonen te vinden.

Periodieke meting

Zorg voor een periodieke meting van de relationele & seksuele gezondheid van leerlingen. Voor het onder-
werp sociale veiligheid kun je gebruik maken van Kanvas, Zien!vo, of SCOL (jaar 1&2).

Uitkomsten

Stel vast bij wie de uitkomsten terechtkomen en hoe die persoon of personen vervolgens zorgen voor een
goede opvolging.

Zorgcoördinator, intern begeleider, vertrouwenspersoon: zorgteam

Het is verstandig alle schoolmedewerkers scholing aan te bieden over relaties en seksualiteit in het onderwijs, omdat dit thema de hele school aangaat. Als het gaat om signalering en zorg, is het vooral belangrijk helder te hebben wie de zorgcoördinator is en wie vertrouwenspersoon. Ook is het raadzaam een of meer collega's te trainen in de Meldcode Kindermishandeling en het Vlaggensysteem om seksueel gedrag te duiden en sturen (zie pagina 11 van dit beleidsplan voor meer informatie). Zorg ervoor dat ouders en leerlingen geïnformeerd zijn over wie de zorgcoördinator en vertrouwenspersoon zijn en hoe zij daar terechtkunnen.

Signalerings- en zorgstructuur

Maak tot slot een duidelijke wegwijzer waarop te zien is wie wanneer wordt geconsulteerd bij problemen of incidenten, zowel intern als extern. Hoe wordt gehandeld bij lastige situaties, (mogelijke) problemen, grensoverschrijdend gedrag en incidenten?

Vragen ter ondersteuning van het formuleren van 'Signaleren':

- Hoe wordt het ervaren gevoel van veiligheid van onze leerlingen getoetst en gemonitord?
- Is er een periodieke meting die ons informatie geeft over de sociale veiligheid van leerlingen?
- Wat gebeurt er met de uitkomsten van de periodieke meting?
- Worden de uitkomsten van de periodieke meting besproken in het zorgteam?
- Hebben wij medewerkers op school die getraind zijn in signaleren van (mogelijke) problemen op het gebied van seksuele gezondheid?
- Is er een interne signalerings-/zorgstructuur en hoe ziet deze eruit?
- Is er een externe signalerings-/zorgstructuur en hoe ziet deze eruit?
- Weten ouders, leerlingen en personeel bij wie zij terechtkunnen met zorgen en vragen?
- Kijk voor begeleiding en tips hierin naar de [sgg-preventietool](#)

STAP 4: FYSIEKE EN SOCIALE OMGEVING

Bij de omgeving gaat het zowel om de 'inrichting' van de sociale omgeving als de inrichting van de fysieke omgeving. Leidend is de vraag: *is het voor iedereen op onze school veilig zichzelf te zijn en zich te uiten? Draagt onze schoolomgeving bij aan een leer- en leefklimaat dat ieders gezondheid bevordert en waarin leerlingen zich kunnen ontwikkelen?*

Onderstaande opdracht kan je gebruiken om dit onderdeel vorm te geven aan de hand van de Gezonde School-pijler omgeving.

Opdracht

Bespreek met het team de volgende vragen en stellingen.

Vragen team:

1. Hoe is onze sociale omgeving binnen de school ingericht? Waar kunnen we allemaal aan denken als het gaat om gezonde relaties & seksualiteit en een veilige school waarin iedereen zichzelf kan zijn en ontwikkelen?
2. Hoe is de sfeer op school: in de klas, op de gangen, op het schoolplein?
3. Is iedereen op diens gemak en voelen leerlingen zich veilig?
4. Hoe gaan leerlingen met elkaar om? En docenten?
5. Welk pedagogisch vakmanschap hebben we als team nodig om seksuele integriteit en sociale veiligheid voor te leven?
6. Is de fysieke omgeving veilig ingericht? Denk aan: inrichting gebouw (afgelegen lokalen, centrale regeling sleutels en toegang ruimtes) en schoolplein (open, zicht op afgelegen plekken).
7. Zijn alle voorzieningen (prullenbakjes op de wc's, boeken) aanwezig?
8. Hoe benaderbaar zijn de receptie, conciërge en vertrouwenspersoon?
9. Spreken medewerkers elkaar en leerlingen aan op gedrag (naroepen, sissen, (straat)intimidatie, schelden met 'homo')?
10. Hoe kunnen wij de fysieke en sociale omgeving verbeteren? Wie zijn verantwoordelijk?
11. Wat past bij de normen en waarden van onze school?
12. Wat willen wij onze leerlingen in deze tijd op deze school meegeven?

Stellingen team:

1. Bij ons op school kunnen medewerkers en leerlingen zichzelf zijn.
2. Bij ons op school heerst een veilige sfeer, waarin medewerkers en leerlingen zichzelf kunnen zijn (op het gebied van gezonde relaties & seksualiteit).
3. Bij ons op school kunnen medewerkers (docenten en ondersteunend personeel) zichzelf zijn op het gebied van seksuele en genderdiversiteit.
4. Bij ons op school kunnen leerlingen zichzelf zijn op het gebied van seksuele en genderdiversiteit.
5. Bij ons op school wordt niemand gediscrimineerd of anderszins uitgesloten op basis van seksuele geaardheid, identiteit of gender.
6. Als wordt gescholden met 'homo', spreken wij leerlingen daar altijd op aan.
7. Wij geven positieve boodschappen mee over relaties en seksualiteit.
8. Wij geven inclusieve boodschappen mee over relaties en seksualiteit.
9. Bij ons op school leven we voor hoe seksueel integer gedrag eruit ziet (bewust, verantwoordelijk en respectvol met elkaar omgaan).
10. Wij vinden het belangrijk een gezonde en veilige fysieke en sociale omgeving te hebben, ook op gebied van relaties en seksualiteit, voor zowel leerlingen als docenten.
11. De fysieke en sociale omgeving is van belang voor een prettig leef- en leerklimaat op school.

Inrichting fysieke en sociale omgeving

Bij de inrichting van de fysieke omgeving is het belangrijk na te gaan: zijn alle ruimtes in en om de school veilig, is er toezicht (mogelijk), kunnen leerlingen zelf kiezen waar ze het prettigst zitten?

Ten aanzien van de sociale omgeving speelt voorbeeldgedrag van medewerkers (én ouders) een belangrijke rol: hoe wordt onderling met elkaar omgegaan, hoe wordt gewenst gedrag bekrachtigd en hoe worden grenzen bewaakt? Kortom, is de school een veilige omgeving waarin iedereen zichzelf kan zijn?

Ondersteuning externe partijen

Er zijn externe partijen die kunnen ondersteunen en adviseren. Denk hierbij bijvoorbeeld aan Stichting School & Veiligheid, Rutgers en SoaAids Nederland, aan de GGD, maatschappelijk werkers, vertalers en organisaties in de buurt.

STAP 5: SCHOOLBELEID

Alles dat besproken en bepaald is, leg je concreet vast in het beleid op relaties en seksualiteit. Dat is belangrijk, omdat het daarmee integraal onderdeel uitmaakt van het algemene schoolbeleid en duurzaam is. Bovendien draagt het bij aan duidelijke interne en externe communicatie. Onderstaande opdracht kun je gebruiken om dit onderdeel vorm te geven aan de hand van de Gezonde School-pijler Beleid.

Opdracht

Bespreek met het team de volgende vragen en stellingen.

Vragen team:

1. Welke onderdelen benoemen we in ons beleid ten aanzien van gezonde relaties & seksualiteit? Denk aan: visie, educatie, fysieke en sociale omgeving, signalerings- en zorgstructuur, gedragscode en -regels, handhaving en evaluatie.
2. Hoe formuleren we onze team-/schoolvisie op het gebied van relaties & seksualiteit?
3. Welke punten willen wij minimaal in ons beleid opnemen?
4. Met welke punten breiden wij ons beleid uit?
5. Hoe, waar en wanneer wordt ons beleid gecommuniceerd (schoolgids, website, nieuwsbrief, ouderavonden, open dagen)?
6. Hoe vaak evalueren wij ons beleid en passen dit waar nodig aan?
7. Wat past bij de normen en waarden van onze school?
8. Wat willen wij onze leerlingen in deze tijd op deze school meegeven omtrent dit thema?

Stellingen team:

1. Ons beleid is helder en duidelijk.
2. Ons beleid wordt teambreed gedragen.
3. Ons beleid wordt schoolbreed gedragen.
4. Ouders en verzorgers zijn op de hoogte van ons beleid.
5. Leerlingen zijn op de hoogte van ons beleid.
6. Ik weet ons beleid te vinden.
7. Ons beleid wordt voldoende (minimaal eens per twee jaar) geëvalueerd en waar nodig aangepast.

Voorbeeldbeleid

“In ons beleid hebben we opgenomen dat we in jaar 1 en 2 jaarlijks minimaal vijf lessen over relaties en seksualiteit geven, buiten de biologielessen over voortplanting om, en in jaar 3 jaarlijks minimaal vijf lessen in verband met de Week van de Liefde. Met deze lessen sluiten we aan bij de pedagogische doelstellingen van de school.

Er is een gedragscode opgesteld met gedragsregels voor personeel en leerlingen. Hiermee wordt een (seksueel) veilige schoolomgeving gecreëerd.

Daarnaast dragen we zorg voor bijscholing van docenten op het onderwerp, zodat elke docent vragen van leerlingen kan beantwoorden, grensoverschrijdend gedrag kan signaleren en indien nodig kan doorverwijzen. Voor de ouders organiseren we een ouderbijeenkomst over het onderwerp. Ook is in onze schoolgids (voor de ouders) een paragraaf opgenomen over de aandacht die we aan dit onderwerp besteden en waarom we dit doen.

Wij willen een school zijn die leerlingen een positieve kijk op seksualiteit en relationele vorming geeft, weerbaar maakt en waarden en normen bijbrengt, zodat zij nu en later verantwoorde keuzes maken in relaties en seksualiteit.

Onder ‘verantwoord’ verstaan wij:

Een veilig schoolklimaat waarbij leerlingen leren rekening te houden met grenzen van anderen. Leerlingen geven aan wat zij als prettig en gewenst contact ervaren en leren om grensoverschrijdend gedrag te voorkomen. Daarnaast leren leerlingen om respectvol met elkaar om te gaan en ieder individu gelijkwaardig te behandelen. Tot slot leren de leerlingen om hun eigen keuzes te maken ten aanzien van relaties en seksualiteit.”

Vastleggen beleid en informeren ouders

Hier gaat het om het daadwerkelijk concreet maken en vastleggen van het beleid. Stel hierbij de vragen:

- ✦ Hoe en waar leggen wij ons beleid ten aanzien van relaties & seksualiteit vast?
- ✦ Waar is dit door wie te vinden?

Denk bijvoorbeeld aan het opnemen van het beleid in de schoolgids en op de website. Zorg dat ouders op de hoogte zijn van visie en beleid op het gebied van relaties en seksualiteit. Zo weten zij hoe de school hierin staat en waar zij terecht kunnen met vragen.

Bij het evalueren en eventueel bijwerken van het beleid is het ook van belang het onderwijsteam en externen, zoals ouders, op de hoogte te brengen. Bedenk en leg dus ook vast op welke manier dat gebeurt, bijvoorbeeld via een bericht op het online portaal of in de nieuwsbrief.

Gedragcode- en regels

Bij het ontwikkelen van een gedragscode (medewerkers) en gedragsregels (leerlingen) bepaal je eerst gezamenlijk wat gewenst gedrag is: welk gedrag wil je als school stimuleren zodat het bijdraagt aan een gezonde relationele & seksuele ontwikkeling binnen een sociaal veilig, seksueel integer schoolklimaat? Vervolgens bepaal je welk gedrag niet gewenst is en welke regels en afspraken je daarover met elkaar wil maken. Het is dus belangrijk niet meteen te kijken naar wat je onacceptabel vindt, maar eerst zorgvuldig te bepalen wat dan wel gewenst gedrag is. De praktijk leert dat dat vaak nog best lastig is. Denk bijvoorbeeld aan de volgende vragen:

- ✦ Mogen leerlingen vanuit lessen tegelijkertijd naar de wc?
- ✦ Hoe zit het met elkaar aanraken, in de les, in de pauzes, op de gangen, op het plein?
- ✦ Hoe ga je om met een groot leeftijdsverschil tussen leerlingen die samen optrekken (bij seksueel gedrag is de vuistregel niet meer dan drie jaar leeftijdsverschil)?
- ✦ Mogen leerlingen een-op-een afspreken met docenten voor een (bij)les of gesprek, is er dan zicht op de situatie vanaf de gang?
- ✦ Is er zicht op het schoolplein?
- ✦ Mogen jongens vrouwelijke rollen spelen in het toneelstuk, en andersom?
- ✦ Bij wie kunnen leerlingen terecht met vragen over relaties en seksualiteit?

Het gaat om regels die positief gedrag bevorderen en seksuele integriteit stimuleren, grensoverschrijdend gedrag voorkomen, grenzen van anderen respecteren en kinderen beschermen tegen grensoverschrijdend gedrag van medewerkers door middel van de gedragscode.

Vragen ter ondersteuning van het formuleren van een gedragscode met gedragsregels:

1. Waartoe dient onze gedragscode?
2. Welke gedragsregels mogen niet ontbreken en willen wij vastleggen?
3. Zijn er gedragingen die wij niet vastleggen? Zo ja: welke en waarom niet?
4. Hoe handhaven wij de gedragsregels?
5. Wie betrekken wij bij het opstellen van de gedragscode?
6. Hoe evalueren wij de gedragscode?

De gedragscode voor medewerkers moet minimaal de volgende onderdelen bevatten:

- ✦ De school heeft schoolregels opgesteld over gewenst (seksueel integer) gedrag.
- ✦ De school heeft schoolregels opgesteld over respectvol met elkaar omgaan.
- ✦ De school heeft schoolregels opgesteld over acceptatie van seksuele en genderdiversiteit.
- ✦ De school heeft schoolregels opgesteld over seksueel grensoverschrijdend gedrag tussen leerlingen.
- ✦ De school heeft schoolregels opgesteld over seksueel grensoverschrijdend gedrag tussen medewerker en leerling.
- ✦ De school heeft schoolregels opgesteld over seksueel grensoverschrijdend gedrag tussen medewerkers.
- ✦ De school heeft maatregelen geformuleerd indien de schoolregels niet worden nageleefd.

Gedragsregels voor leerlingen moeten minimaal de volgende thema's bevatten:

- ✦ **Lichamelijke ontwikkeling en zelfbeeld:**
Iedereen is anders en ziet er anders uit, we hebben respect voor elkaar.
- ✦ **Voortplanting en gezinsvorming:**
Wij hebben respect voor elkaars cultuur, gezinssamenstelling en herkomst.
- ✦ **Sociale en emotionele ontwikkeling:**
Iedereen mag zichzelf zijn, we behandelen elkaar met respect.
- ✦ **Seksuele weerbaarheid:**
 - We hebben respect voor elkaars grenzen. Wanneer iemand 'nee' of 'stop' zegt, stop ik meteen. Een ander mag ook niet over mijn grens gaan.
 - Een ander mag mij niet dwingen iets seksueels te doen. Ik mag dit altijd aan een mentor/docent/vertrouwenspersoon vertellen.

Voorbeelden om op te nemen in de gedragscode voor medewerkers:

Situatie	Handelingswijze
Leerling een hand schudden, high five geven, etc	
Leerling omhelzen	
Leerling die omhelst	
Leerling met andere leerling alleen in (afgesloten) ruimte	
Docent met leerling alleen in (afgesloten) ruimte	
Leerling troosten	
Leerling zoenen (bijv. drie zoenen bij behalen diploma)	
Leerling straffen	
Leerling meenemen	
Leerling thuis uitnodigen	
Hulp tijdens de gymles	
Omkleden/douchen	
Betreden kleed-/doucheruimte	
Overnachten op kampdagen/werkweken/uitjes: Leerlingen	
Overnachten op kampdagen/werkweken/uitjes: Begeleiders (docenten/ouders/ onderwijspersoneel)	
Een-op-eensituaties (tijdens kamp/werkweek/uitje)	
Tijdens kamp/werkweek/uitje: Leerlingen zelfstandig op pad	
Opmerking over kleding	
Taalgebruik	

Sociale media: Leerlingen onderling	
Sociale media: Leerlingen en docenten/onderwijspersoneel	
Sociale media: Onderwijspersoneel onderling	
Sociale media: Ouders en onderwijspersoneel	

Voorbeelden van gedragsregels voor onderwijsprofessionals:

Regels en afspraken om grensoverschrijdend gedrag te voorkomen en positief (seksueel integer) gedrag te bevorderen.

De volgende afspraken hebben wij gemaakt:

1. De medewerker bevordert sociale veiligheid voor de leerlingen.
2. De medewerker is zich in alle situaties bewust van de eigen voorbeeldfunctie ten opzichte van leerlingen.
3. De medewerker maakt geen misbruik van de afhankelijkheidsrelatie die voortvloeit uit diens functie.
4. De medewerker spreekt leerlingen, ouders en collega's aan op ongewenst gedrag.
5. De medewerker behandelt vertrouwelijke informatie als zodanig.
6. De medewerker is bekend met en handelt naar de bestaande protocollen, gemaakte afspraken, wettelijke regelingen en klachtenprocedure.
7. De medewerker zoekt geen privécontact met leerlingen.
8. De medewerker raakt een leerling uitsluitend functioneel aan en houdt daarbij rekening met de grenzen van de leerling.
9. De medewerker vermijdt zo mogelijk een-op-een situaties met een leerling. Als dit toch nodig is, zorgt de medewerker ervoor zichtbaar te zijn voor anderen.
10. Online contact van de medewerker met leerlingen en ouders is schoolgerelateerd.
11. De medewerker maakt geen seksueel getinte, racistische of discriminerende grappen of opmerkingen.
12. De medewerker zorgt ervoor dat binnen de school geen seksueel getinte, racistische of discriminerende affiches, tekeningen of andere artikelen worden opgehangen die kwetsend kunnen zijn.
13. De medewerker pleegt geen seksuele handelingen met leerlingen.
14. De medewerker gaat geen liefdesrelatie met een leerling aan.
15. De medewerker veroorlooft zich geen intimiteiten met een leerling in geschrift, afbeelding, gebaar of aanraking. Liefdesrelaties en seksuele handelingen met leerlingen, ook meerderjarige leerlingen, zijn te allen tijde onaanvaardbaar.
16. De medewerker geeft duidelijk de eigen professionele grens aan als een leerling aandringt op intimiteit.
17. De medewerker die een vermoeden heeft van een zedenmisdrijf tussen een medewerker van de school en een minderjarige leerling van school meldt dit onmiddellijk bij het bevoegd gezag conform de meldplicht voor personeel
→ zie [Meldcode](#).
18. De medewerker die kennis neemt van een strafbaar feit meldt dit direct bij de directie. Voor een overzicht van strafbare feiten: download het informatieblad
→ zie [Aangifte doen in het onderwijs](#).

De gedragscode wordt ook bij buitenschoolse activiteiten gehanteerd. Van ouders en andere begeleiders die tijdens deze activiteiten meehelpen, wordt verwacht dat zij zich aan de regels van de gedragscode houden. Voorbeelden van situaties:

- ✦ Tijdens schoolkampen/werkweken worden afspraken gemaakt over 'zaalwachten' tussen docenten en andere begeleiders.
- ✦ Als er hulp geboden moet worden bij ongevallen, ziekte of anderszins, waarbij het schaamtegevoel van de leerlingen een rol kan spelen, wordt de uitdrukkelijke wens van het kind gerespecteerd (rekening houdend met de aanwezige mogelijkheden).
- ✦ De docent klopt aan alvorens de kleed- doucheruimte binnen te lopen. In geval van een calamiteit vervalt deze bepaling.
- ✦ De docent betreedt de kleed- en doucheruimtes alleen met de intentie toezicht te houden en/of leerlingen de helpende hand te bieden.
- ✦ De docent staat voor de deur en spreekt van te voren met de leerlingen af om te kloppen alvorens binnen te lopen. Dit alleen als de situatie in de kleedkamer binnenlopen noodzakelijk maakt.
- ✦ Docenten en/of begeleiders zijn zelf altijd gekleed bij toezicht en/of hulp in de kleed- en doucheruimte.
- ✦ Docenten en begeleiders gebruiken een eigen kleed- en doucheruimte.

Handhaving

Stel vast hoe de gedragscode en gedragsregels gehandhaafd worden: hoe zorgen we dat iedereen op de hoogte is van de gedragsregels en handhaving daarvan? Wat gebeurt er als iemand zich ergens niet aan houdt? Wat zijn eventuele consequenties en welke stappen worden wanneer ondernomen?

Het moet helder zijn welke stappen worden genomen als de gedragsregels niet worden nageleefd. Voor leerlingen kan dit bijvoorbeeld een time-out of een gesprek met de docent en eventueel ouders zijn. Afhankelijk van de ernst van het overschrijden van de regels kan ook worden overgegaan tot schorsing of zelfs verwijdering van school.

Als docenten zich niet aan de gestelde gedragscode houden, wordt meestal melding gedaan bij de vertrouwenspersoon en/of zorgcoördinator. Daarop kan een gesprek volgen, met eventueel de schoolleiding of externen.

Zowel bij het overschrijden van gedragsregels door leerlingen als het niet naleven van de gedragscode door docenten is het van belang zorgvuldig te werk te gaan en alle betrokken partijen onbevooroordeeld te horen. Iedereen moet de kans krijgen het eigen verhaal te doen voordat wordt overgegaan tot vervolgstappen.

Voorbeeld handhaving beleid:

“Het door [naam school] opgestelde beleid wordt gehandhaafd door middel van de volgende punten:

1. **Actief delen** van het beleid: het opgestelde beleid wordt schoolbreed gedeeld via [e-mail/digitale samenwerkplaats] en gepresenteerd tijdens [ingeplande vergadering/teammeeting]. Iedereen is op de hoogte van visie, signalering en gedragsregels/code. Na presentatie van het beleid ondertekenen alle schoolmedewerkers. Het beleid wordt opgenomen in het schoolplan.
2. **Evaluatie**: eens per twee jaar, beginnend in [schooljaar] tijdens [(team)vergadering] op [datum]. Twee collega's [naam+functie] bereiden deze evaluatie voor door twee maanden voorafgaand aan de evaluatie [datum] het beleidsstuk [titel: 'Visie en beleid 'Gezonde relaties & seksualiteit' + naam school'] met een korte vragenlijst rond te sturen aan [aantal] collega's.
3. **Toegankelijkheid**: het beleid is zowel intern als extern toegankelijk via de website [link website school] en in de schoolgids. Op deze manier kunnen degenen die al verbonden zijn aan [naam school] de visie en het beleid gemakkelijk vinden en inzien, alsook degenen die interesse hebben in [naam school] voor bijvoorbeeld hun schoolcarrière (leerlingen), hun kinderen (ouders) of ter inspiratie voor andere scholen.
4. **Communicatie**: bij vragen of onduidelijkheden omtrent het beleid wordt doorverwezen naar [naam directeur, schoolleider/directie]. Het beleid wordt actief gecommuniceerd bij aanname van nieuwe collega's en kennismaking met ouders en leerlingen. Als er gedurende het schooljaar activiteiten plaatsvinden (zoals *de Week van de Liefde*) wordt bij informeren hierover ook altijd verwezen naar het beleid.”

STAP 6: BORGING, IMPLEMENTATIE EN EVALUATIE

Borging en implementatie

Als je als school besluit om met gezonde relaties & seksualiteit aan de slag te gaan, is het belangrijk dat dit gestructureerd en blijvend gebeurt. Dat betekent dat er voortdurend aandacht is voor borging en het creëren van draagvlak en dat nieuwe afspraken worden verankerd in het schoolbeleid. In deze Handreiking vind je hierover veel informatie.

Wil je nog meer weten? Kijk dan eens in het [Stappenplan 'Borging en verankering'](#). Dit is geschreven voor Gezonde School-adviseurs maar ook prima door de school zelf te gebruiken.

Evaluatie

Als het beleidsplan en de schoolvisie eenmaal staan, is het belangrijk om deze regelmatig – bijvoorbeeld elke twee jaar – te evalueren. Door dit in het schoolplan op te nemen, zorg je dat het niet vergeten wordt. De ontwikkelingen rond relaties & seksualiteit staan namelijk niet stil. Evalueer daarom of het beleid nog past bij de school, het team en de leerlingen en of jullie gebruikmaken van de nieuwste inzichten. Hieronder volgen enkele praktische tips voor de evaluatie:

- ✦ Controleer of gebruikte lesmethodes nog up-to-date zijn en aansluiten bij de behoeften van de leerlingen.
- ✦ Beoordeel of geplande gastlessen nog relevant zijn of dat er behoefte is aan vernieuwing.
- ✦ Onderzoek of de beschikbare literatuur en leermiddelen nog actueel zijn en overeenkomen met de diversiteit binnen de leerlingenpopulatie.
- ✦ Overweeg of er behoefte is aan meer aandacht voor cultuursensitief lesgeven en hoe dit geïntegreerd kan worden in relationele en seksuele vorming.

Kortom, er is altijd genoeg te doen binnen dit veld en daarmee is het goed het beleid en de visie te evalueren om in te blijven spelen op veranderende behoeften en ontwikkelingen binnen dit domein.

Bronnen

- ✦ Kerndoelen SLO
www.slo.nl/kerndoelen
- ✦ Gezonde School
www.gezondeschool.nl/
- ✦ E-learning Gezonde relaties en seksualiteit op de middelbare school – Rutgers en Stichting School & Veiligheid
aanbod.rutgers.nl/product/gezonde-relaties-seksualiteit-op-de-middelbare-school/
- ✦ Seksuele vorming in het voortgezet onderwijs – Rutgers
seksuelevorming.nl/onderwijssoorten/voortgezet-onderwijs/
- ✦ Sociale veiligheid op school – Stichting School & Veiligheid
www.schoolenveiligheid.nl/thema/sociale-veiligheid-op-school/#wat-is-sociale-veiligheid
- ✦ Seksualiteit en gender in het VO – Stichting School & Veiligheid
www.schoolenveiligheid.nl/thema/omgaan-met-seksualiteit-vo/#over-seksualiteit-en-gender-in-het-vo
- ✦ Seksuele grensoverschrijding in het VO – Stichting School & Veiligheid
www.schoolenveiligheid.nl/thema/seksuele-grensoverschrijding-vo/#over-de-grens-in-het-vo
- ✦ Aanbod lesmethoden gezonde relaties & seksualiteit
seksuelevorming.nl/lesaanbod/
- ✦ Digitaal Veiligheidsplan – Stichting School & Veiligheid
www.schoolenveiligheid.nl/kennisbank/digitaal-veiligheidsplan/
- ✦ Spel: Gedragen gedrag – Stichting School & Veiligheid
www.schoolenveiligheid.nl/kennisbank/spel-gedragen-gedrag-vo-mbo/
- ✦ Leidraad bestuurders: Zo klein als mogelijk, zo groot als nodig; wat te doen tegen en bij seksueel grensoverschrijdend gedrag
[Zo klein als mogelijk zo groot als nodig - School en veiligheid](#)
- ✦ SGG Preventietool: tool ter voorkóming van seksueel grensoverschrijdend gedrag in school
[SGG-preventietool - School en veiligheid](#)
- ✦ Onderzoek: Seks onder je 25e
www.seksonderje25e.nl
- ✦ Onderzoek: Cense, M., Grauw, de, S., and M. Vermeulen (2020). 'Sex is not just about ovaries.' *Youth participatory research on Sexuality Education in the Netherlands. International Journal of Environmental Research and Public Health.* 17(22), 8587.
- ✦ Seksuele vorming – Rutgers
rutgers.nl/themas/seksuele-vorming/
- ✦ Ruimte voor sekse-, gender- en seksuele diversiteit – Gendi
www.gendi.nl/
- ✦ Het Vlaggensysteem: seksueel gedrag duiden en sturen
vlaggensysteem.nl/
- ✦ Meldcode Huiselijk geweld en kindermishandeling – Rijksoverheid
www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/huiselijk-geweld/meldcode
- ✦ Hulp aan slachtoffers van seksueel geweld – Centrum Seksueel Geweld
centrumseksueelgeweld.nl/

Colofon

Handreiking Visie en beleid
Gezonde relaties & seksualiteit in het voortgezet onderwijs
Deze uitgave is ontwikkeld vanuit de Stimuleringsregeling Gezonde
Relaties & Seksualiteit

Uitgever:
Stichting School & Veiligheid, Rutgers en Soa Aids Nederland
Vormgeving:
Caro Grafico | Grafisch Ontwerp

©2024, Rutgers